

Шановні десятикласники та десятикласниці!

Протягом навчання в 10–11 класах ви будете опановувати курс «Алгебра і початки аналізу», у якому об'єднано матеріал кількох галузей математичної науки. Цей курс дасть вам змогу оволодіти такою системою знань з алгебри і початків аналізу та набути таких компетентностей, які будуть потрібні не тільки в повсякденному житті, а й у майбутній трудовій діяльності і яких буде достатньо для продовження навчання у вищих навчальних закладах.

У 10 класі велику увагу приділено перетворенню виразів, розв'язуванню рівнянь, нерівностей, ви також дізнаєтеся про нові важливі властивості функцій, значно розширите відомості з тригонометрії, почнете вивчати новий курс – *початки аналізу*.

Вивчення алгебри і початків аналізу потребуватиме від вас наполегливості та логіки мислення.

Розглянемо особливості підручника та роботи з ним. Для зручності матеріал підручника структуровано за допомогою розділів, параграфів, пунктів, рубрик. Кожен параграф містить теоретичний матеріал, зразки розв'язування задач і вправ, запитання до теоретичного матеріалу, завдання для класної і домашньої роботи, проєктної діяльності тощо. Теоретичний матеріал підручника викладено простою, доступною мовою, проілюстровано малюнками та великою кількістю прикладів розв'язування задач.

Для зручності в підручнику використано такі умовні позначення:

 – важливий матеріал (означення, математичні твердження, властивості, алгоритми), який треба запам'ятати;

– запитання і завдання до вивченого теоретичного матеріалу;

– теорема;

– наслідки;

– закінчення доведення;

– «ключова» задача (задача, висновок якої використовують під час розв'язування інших задач);

1.2 – вправа для виконання у класі;

1.3 – вправа для виконання вдома.

Усі задачі і вправи розподілено відповідно до рівнів навчальних досягнень і виокремлено так:

з позначки починаються вправи початкового рівня;

з позначки починаються вправи середнього рівня;

з позначки починаються вправи достатнього рівня;

з позначки починаються вправи високого рівня.

Рубрика «Розв'яжіть задачі та виконайте вправи» містить значну кількість завдань для класної і домашньої роботи, усних вправ, практичних завдань, що відповідають темі параграфа та допоможуть добре її опрацювати. «Вправи підвищеної складності» допоможуть поглибити знання з алгебри і початків аналізу та сприятимуть підготовці до різноманітних математичних змагань. У рубриці «Життєва математика» зібрано задачі, пов'язані з економічною грамотністю

і підприємливістю, екологічною безпекою, здоровим способом життя, громадянською відповідальністю, – усім тим, що знадобиться кожному в повсякденному житті. У рубриці **«Підготуйтеся до вивчення**

нового матеріалу» пропонується виконати вправи, які допоможуть актуалізувати знання, потрібні для вивчення наступної теми. Рубрика

«Цікаві задачі для учнів неледачих» містить нестандартні задачі, задачі математичних олімпіад різних країн світу, а також задачі, авторами яких є видатні математики.

Завітавши на сайт видавництва «Гене́за» www.geneza.ua, ви зможете перевірити свої знання та підготуватися до тематичного оцінювання, якщо виконаєте завдання **«Домашньої самостійної роботи»** та **«Завдання для перевірки знань»**. На сайті ви також знайдете повну версію відповідей до завдань підручника та тестові завдання з алгебри і початків аналізу, які не увійшли в цей підручник, але допоможуть систематизувати і узагальнити знання з предмета та готуватися до зовнішнього незалежного оцінювання з математики.

У підручнику також подано багато цікавих фактів з історії становлення і розвитку математичної науки.

Бажаємо вам успіхів у навчанні!

Шановні вчительки та вчителі!

Сподіваємося, що підручник суттєво допоможе вам в організації процесу навчання учнів алгебри і початків аналізу. Авторський колектив намагався створити його таким, щоб він повною мірою реалізував мету державної програми з математики; сприяв формуванню в учнів наукового світогляду, усвідомленню математичних знань як невід'ємної складової загальної культури людини і необхідної умови повноцінного життя в сучасному суспільстві; допоміг оволодіти системою математичних знань, навичками та вміннями, потрібними в повсякденному житті та в майбутній професійній діяльності; забезпечив розвиток логічного мислення, інтуїції, алгоритмічної, інформаційної та графічної культури; формував життєві компетентності, загальнолюдські цінності особистості, виховував національну самосвідомість.

Окрім традиційної структури (розділи, параграфи, пункти, рубрики) та поділу навчального матеріалу на теоретичну і практичну складові, підручник містить рубрику **«Життєва математика»**, що сприятиме реалізації наскрізних ліній програми з математики та допоможе формуванню в учнів предметних і ключових компетентностей. Диференційованість задач і вправ за чотирма рівнями складності, зміст рубрик **«Цікаві задачі для учнів неледачих»** і **«Вправи підвищеної складності»** допоможуть забезпечити особистісно орієнтований підхід до організації процесу навчання та сприятимуть формуванню позитивної мотивації учнів до вивчення алгебри і початків аналізу.

У підручнику включено велику кількість задач і вправ. Крім того, на сайті видавництва «Гене́за» www.geneza.ua розміщено додаткові завдання для повторення, систематизації та узагальнення навчального матеріалу до кожного розділу та повну версію відповідей до задач і вправ цього підручника.

Щастя вам у вашій нелегкій праці!

РОЗДІЛ 1

ФУНКЦІЇ, МНОГОЧЛЕНИ, РІВНЯННЯ І НЕРІВНОСТІ

У ЦЬОМУ РОЗДІЛІ МИ...

- **пригадаємо** деякі основні властивості функцій; графіки і властивості основних видів функцій; перетворення графіків функцій; відомості про рівняння та нерівності; поняття множини;
- **ознайомимося** з поняттями оборотної і оберненої функцій; теоремою Безу; методом математичної індукції;
- **навчимося** знаходити об'єднання та переріз множин; функцію, обернену до даної; розв'язувати рівняння за допомогою властивостей функцій; розв'язувати рівняння та нерівності з параметрами; застосовувати метод інтервалів; ділити многочлени.

§ 1. МНОЖИНА. ОПЕРАЦІЇ НАД МНОЖИНАМИ

У цьому параграфі згадаємо відомі вам *числові множини* та розширимо саме поняття *множини*.

1. Числові множини. Множина дійсних чисел

Поняття числа є одним з основних у курсі математики. Уявлення про числа (натуральні, цілі, раціональні, ірраціональні) у людства склалися поступово, у процесі практичної діяльності. Усі вищезгадані види чисел вам траплялися у шкільному курсі математики. Нагадаємо основні види числових множин.

Через потребу в лічбі предметів з'явилися *натуральні числа*.

Числа 1, 2, 3, 4, 5, ... , які використовують для лічби предметів, називають *натуральними числами*.

Множину натуральних чисел позначають літерою N . Нагадаємо, що запис $2 \in N$ означає, що число 2 належить множині натуральних чисел, а запис $\frac{2}{3} \notin N$ означає, що число $\frac{2}{3}$ не належить множині натуральних чисел.

Уперше *від'ємні числа* з'явилися у Стародавньому Китаї приблизно 2100 років тому, там їх тлумачили як борг.

Числа n і $-n$ називають *протилежними*. Наприклад, протилежними є числа 5 і -5 , $-0,8$ і $0,8$.

Натуральні числа, протилежні їм числа та число 0 утворюють множину цілих чисел.

Множину цілих чисел позначають літерою Z .

Потреба у вимірюванні величин призвела до появи дробових чисел. Так, наприклад, довжина мотузки може становити 37 см, або $\frac{37}{100}$ м, або 0,37 м, а середня маса ящика з фруктами – 12,7 кг.

Цілі та дробові числа складають множину раціональних чисел.

Множину раціональних чисел позначають літерою Q . Нагадаємо, що *будь-яке раціональне число можна записати у вигляді $\frac{m}{n}$, де m – ціле число, а n – натуральне.*

$$\text{Наприклад, } 10 = \frac{10}{1}; -2\frac{1}{3} = \frac{-7}{3}; 0,8 = \frac{4}{5}; -3,17 = \frac{-317}{100}.$$

Раціональне число можна також подати у вигляді десяткового дробу, для цього чисельник дробу треба поділити на його знаменник.

$$\text{Наприклад, } \frac{5}{8} = 0,625; -\frac{7}{4} = -1,75; \frac{10}{33} = 0,303030\dots = 0,(30).$$

В останньому випадку отримали нескінченний періодичний дріб.

У практичній діяльності людини трапляються числа, які не є раціональними. Наприклад, гіпотенуза рівнобедреного прямокутного трикутника з катетом завдовжки 1 м дорівнює $\sqrt{2}$ м. Число $\sqrt{2}$ не можна подати у вигляді $\frac{m}{n}$.

Числа, які не можна подати у вигляді $\frac{m}{n}$, де m – ціле число, а n – натуральне число, називають ірраціональними числами.

Нагадаємо, що *кожне ірраціональне число можна подати у вигляді нескінченного неперіодичного десяткового дробу.*

Раціональні числа разом з ірраціональними утворюють множину дійсних чисел. Цю множину позначають літерою R .

Прикладами ірраціональних чисел є також числа $\sqrt{3}$, π , $-\sqrt{11}$ тощо. Наближені значення цих чисел (тобто округлені до деякого розряду) можна знаходити з певною точністю за допомогою калькулятора або комп'ютера:

$$\sqrt{3} \approx 1,7320508; \quad \pi \approx 3,1415926; \quad -\sqrt{11} \approx -3,3166248.$$

2. Поняття множини. Підмножина

Крім множин, які ми розглянули вище, розглядають й інші множини. Поняття множини в більш широ-

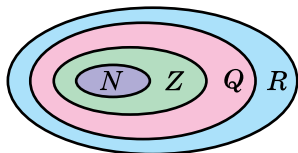
кому розумінні є одним з основних у математиці і тому не має означення. Під поняттям множини будемо розуміти певну сукупність об'єктів будь-якої природи, самі об'єкти при цьому називатимемо *елементами множини*.

Зазвичай множини позначають великими латинськими літерами. Якщо, наприклад, множина A складається із чисел 1, 2, 3, а множина B зі знаків $*$ і $!$, то це записують так: $A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{*, !\}$. Числа 1, 2, 3 – елементи множини A , а знаки $*$, $!$ – елементи множини B . Той факт, що число 1 належить множині A , записують за допомогою відомого вам символу належності: $1 \in A$, а те, що число 1 не належить множині B , записують так: $1 \notin B$.

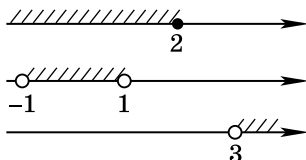
Множини, кількість елементів яких можна записати натуральним числом, називають *скінченними*. Множину, яка не містить жодного елемента, називають *порожньою множиною*. Її позначають символом $\emptyset$. Так, наприклад, порожньою є множина розв'язків рівняння $x^2 + 1 = 0$.

Множини, кількість елементів яких не можна записати натуральним числом і які не є порожніми, називають *нескінченними*. Нескінченними множинами є, наприклад, множини N, Z, Q, R . Також до нескінченних множин належать відомі вам *числові проміжки*. Наприклад, проміжки $(-\infty; 2]$, $(-1; 1)$, $(3; +\infty)$ є нескінченними множинами. Якщо кінці проміжка йому не належать, такий проміжок ще називають *інтервалом*.

Множини зручно зображувати за допомогою *діаграм (кругів) Ейлера–Венна* (мал. 1.1). Множини, що є числовими проміжками, зручно зображувати на числовій прямій штрихуванням (мал. 1.2).

Мал. 1.1

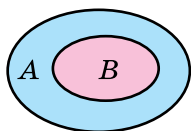

Мал. 1.2

Якщо кожен елемент множини B є елементом множини A , то кажуть, що множина B є підмножиною множини A .

Записують це так: $B \subset A$. Схематичну ілюстрацію цього факту подано на малюнку 1.3.

Мал. 1.3

Приклад 1. Нехай $A = \{1, 2, 3, 4\}$, $B = \{1, 2\}$,

- $C = \{4, 5\}$. Тоді множина B є підмножиною множини A : $B \subset A$.
- Множина C не є підмножиною множини A , оскільки множина C містить елемент 5, якого не містить множина A .

Для вищезгаданих числових множин можна записати: $N \subset Z$, $Z \subset Q$, $N \subset Q$, $Z \subset R$ тощо.

Уважають, що порожня множина є підмножиною будь-якої множини.

3. Операції над множинами

Розглянемо деякі операції (дії), які можна виконувати над множинами.

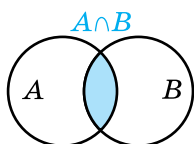
Переріз множин A і B називають множиною, що складається з усіх елементів, які належать як множині A , так і множині B .

Переріз множин, як і переріз проміжків, записують за допомогою знака $\cap$.

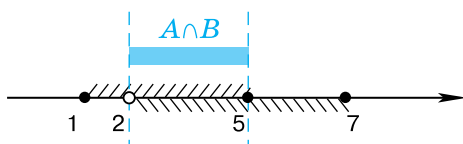
Приклад 2. $A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{2, 3, 4\}$, $C = \{4, 5\}$. Тоді

• $A \cap B = \{2, 3\}$, $A \cap C = \emptyset$.

Переріз множин зручно зображувати на діаграмах (мал. 1.4), а для числових проміжків – на числовій прямій, наприклад, $[1; 5] \cap (2; 7] = (2; 5]$ (мал. 1.5).

Мал. 1.4

Мал. 1.5

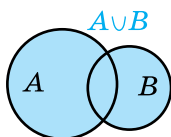
Об'єднання множин A і B називають множиною, що складається з усіх елементів, які належать хоча б одній із множин A або B .

Об'єднання множин, як і об'єднання проміжків, записують за допомогою знака $\cup$.

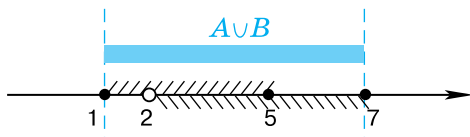
Приклад 3. $A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{2, 3, 4\}$, $C = \{4, 5\}$. Тоді

• $A \cup B = \{1, 2, 3, 4\}$, $A \cup C = \{1, 2, 3, 4, 5\}$.

Об'єднання множин також зручно зображувати на діаграмах (мал. 1.6), а для числових проміжків – на числовій прямій, наприклад, $[1; 5] \cup (2; 7] = [1; 7]$ (мал. 1.7).

Мал. 1.6

Мал. 1.7

• Які числа утворюють множину натуральних чисел; цілих чисел; раціональних чисел; ірраціональних чисел? • Які числа утворюють множину дійсних чисел? • Як позначають множини

натуральних, цілих, раціональних, дійсних чисел? • Що розуміють під поняттям множини? • Що називають елементами множини? • Коли множину B називають підмножиною множини A ? • Які множини називають скінченними; нескінченними? • Що таке порожня множина? • Що називають перерізом множин? • Що називають об'єднанням множин?

Розв'яжіть задачі та виконайте вправи

1.1. (Усно). Чи правильно, що:

- 1) 7 – натуральне число;   2) 3,2 – ціле число;
3) $\sqrt{8}$ – раціональне число;   4) $-\frac{8}{9}$ – дійсне число?

1.2. Із чисел $\sqrt{2}$; $-3\frac{1}{8}$; 49; $-4,(2)$; π ; -17 ; $-8,9$; 0; $-\sqrt{7}$; 0,444... випишіть:

- 1) натуральні числа;   2) цілі невід'ємні числа;
3) раціональні від'ємні числа;   4) ірраціональні числа.

1.3. Із чисел 5; $-\sqrt{3}$; -8 ; $\frac{7}{9}$; $\sqrt{19}$; $2,(8)$; $-\sqrt{15}$; $-2\frac{7}{11}$; 0; 3,148 випишіть:

- 1) натуральні числа;   2) цілі недодатні числа;
3) раціональні додатні числа;   4) ірраціональні числа.

1.4. (Усно). Наведіть приклади скінченних і нескінченних множин.

1.5. (Усно). Назвіть елементи множини:

- 1) $A = \{4, 7, 11, 18\}$;   2) $B = \{\triangle, \square, \circ\}$.

Яким числовим множинам (N , Z , Q , R) належить число (1.6–1.7):

1.6. 1) 7,3;   2) $-5\frac{2}{9}$;   3) π ;   4) 0;

5) $\sqrt{13}$;   6) -7 ;   7) $\frac{\sqrt{3}}{2}$;   8) 15?

1.7. 1) $-9,3$;   2) $5\frac{8}{9}$;   3) 7;   4) $\sqrt{18}$;   5) $\frac{\pi}{8}$;   6) 113,7?

Зобразіть на числовій прямій проміжок (1.8–1.9):

1.8. 1) $(-4; 2]$;   2) $[-1; +\infty)$;   3) $(-\infty; 4)$;   4) $[-2; 1]$.

1.9. 1) $[4; 6]$;   2) $(-\infty; 3]$;   3) $(2; +\infty)$;   4) $(3; 4)$.

1.10. З множини $\left\{\frac{1}{2}, \frac{5}{6}, \frac{6}{5}, \frac{7}{3}, \frac{1}{8}\right\}$ виділіть підмножину:

- 1) правильних дробів;   2) неправильних дробів.

1.11. З множини $\{26, 37, 41, 38, 46\}$ виділіть підмножину:

- 1) парних чисел;   2) непарних чисел.

1.12. (Усно). Чи правильно, що:

- 1) $8 \notin N$;   2) $-13 \in Z$;   3) $4 \notin Q$;   4) $48 \in R$;
5) $-4,2 \notin N$;   6) $-8,3 \in Q$;   7) $-4,8 \notin R$;   8) $\sqrt{7} \in Q$;
9) $\sqrt{1} \in N$;   10) $-\sqrt{15} \notin R$;   11) $\sqrt{\frac{9}{16}} \notin Z$;   12) $\sqrt{1\frac{7}{9}} \in Q$?

1.13. Множина C складається з усіх дійсних коренів рівняння $x^2 = -9$. Що це за множина?

1.14. Множина D складається з усіх дійсних коренів рівняння $|x| = -5$. Що це за множина?

1.15. (Усно). Наведіть приклади порожніх множин.

2 Чи правильне твердження (1.16–1.17):

1.16. 1) $N \subset Z$;   2) $Q \subset Z$;   3) $N \subset R$;   4) $R \subset Q$?

1.17. 1) $Q \subset N$;   2) $N \subset Q$;   3) $Z \subset R$;   4) $R \subset N$?

1.18. Чи правильне твердження, що $A \subset B$, якщо:

- 1) $A = \{2\}$, $B = \{1, 2, 3\}$;   2) $A = \{\triangle, \square\}$, $B = \{\triangle, ?, !\}$;
3) $A = \emptyset$, $B = \{1, 2, 3\}$;   4) $A = \{a, v, b\}$, $B = \{a\}$;
5) A – множина простих чисел, B – множина цілих чисел;
6) A – множина натуральних чисел, B – множина натуральних чисел, кратних числу 10?

1.19. Чи правильне твердження, що $C \subset D$, якщо:

- 1) $C = \{1, 3\}$, $D = \{1, 5, 9\}$;   2) $C = \{\triangle, !\}$, $D = \{\triangle, \square, \circ, !\}$;
3) $C = \{a, c, d\}$, $D = \emptyset$;   4) $C = \{\triangle, \circ\}$, $D = \{\triangle, \circ\}$?

1.20. Знайдіть об'єднання та переріз множин C і D , якщо:

- 1) $C = \{1, 2, 3\}$, $D = \{1, 2, 5\}$;   2) $C = \{*\}$, $D = \{*, \triangle\}$;
3) C – множина дільників числа 6, D – множина дільників числа 8;
4) C – множина коренів рівняння $x^2 = 4$, D – множина коренів рівняння $|x| = -1$.

1.21. Знайдіть об'єднання та переріз множин A і B , якщо:

- 1) $A = \{1, 3\}$, $B = \{3, 5\}$;
2) $A = \emptyset$, $B = \{\triangle, \square\}$;
3) A – множина простих чисел, менших за 10, B – множина непарних натуральних чисел, менших за 10;
4) A – множина коренів рівняння $|x| = 3$, B – множина коренів рівняння $2x + 6 = 0$.

1.22. Знайдіть найменше ціле число, що належить проміжку:

- 1) $(0; 5)$;   2) $\left(-\frac{1}{2}; 1\frac{3}{7}\right)$;   3) $[5; 11)$;   4) $(0,88; +\infty)$.

1.23. Знайдіть найбільше ціле число, що належить проміжку:

- 1) $(-3; 8)$;   2) $(-\infty; 3,7)$;   3) $[0; 16,3)$;   4) $(-5; 0,98)$.

1.24. Множина K складається з розв'язків рівняння $|x| - 4 = 0$, а множина L – з розв'язків рівняння $x^2 = 16$. Чи правильно, що множина K є підмножиною множини L ? А навпаки?

1.25. Множина C складається з розв'язків рівняння $(x+1)(x-2)=0$, а множина D – з розв'язків рівняння $x^2 - x - 2 = 0$. Чи правильно, що множина C є підмножиною множини D ? А навпаки?

3 **1.26.** Запишіть усі підмножини множини $A = \{0, 1, 2\}$, які містять:

1) один елемент; 2) два елементи; 3) три елементи.

1.27. Запишіть усі підмножини множини $B = \{\Delta, *, !\}$, які містять:

1) один елемент; 2) два елементи; 3) три елементи.

Зобразіть на числовій прямій дані проміжки та знайдіть їх переріз і об'єднання (**1.28–1.29**):

1.28. 1) $[-1; 4]$ і $(0; 7)$; 2) $[1; 2]$ і $(-1; 7)$;
3) $(-\infty; 3)$ і $(2; +\infty)$; 4) $(-\infty; 0)$ і $(7; +\infty)$.

1.29. 1) $[4; 7]$ і $(5; 9]$; 2) $[0; 1)$ і $(-2; 3)$;
3) $[-2; 3)$ і $[4; 7)$; 4) $(-\infty; 0)$ і $[-1; +\infty)$.

1.30. Знайдіть переріз і об'єднання множин A і B , якщо:

1) $A \subset B$;

2) A – порожня множина, B – не є порожньою множиною.

1.31. Чи належить проміжку $[1,5; 3,4]$ число:

1) $\sqrt{2}$; 2) $\sqrt{5}$; 3) $\sqrt{11}$; 4) $\sqrt{13}$?

1.32. Чи належить проміжку $[1,8; 3,9)$ число:

1) $\sqrt{3}$; 2) $\sqrt{7}$; 3) $\sqrt{15}$; 4) $\sqrt{17}$?

4 **1.33.** Зобразіть за допомогою діаграм Ейлера–Венна множини A , B і C , якщо $A \subset C$, $B \subset C$ і $C = A \cup B$.

1.34. Зобразіть за допомогою діаграм Ейлера–Венна множини A , B і C , якщо $B \subset A$, $C \subset A$ і $B \cap C \neq \emptyset$.

1.35. Нехай A – множина парних натуральних чисел, B – множина непарних натуральних чисел, C – множина натуральних чисел, кратних числу 3. Запишіть за допомогою даних множин та знаків операцій над множинами:

1) множину натуральних чисел;

2) множину натуральних чисел, кратних 6;

3) множину непарних натуральних чисел, кратних 3.

1.36. Нехай A – множина парних натуральних чисел, B – множина непарних натуральних чисел, C – множина натуральних чисел, кратних числу 5. Запишіть за допомогою даних множин та знаків операцій над множинами:

1) множину натуральних чисел, кратних 2 або 5;

2) множину натуральних чисел, кратних 10;

3) множину непарних натуральних чисел, кратних 5.

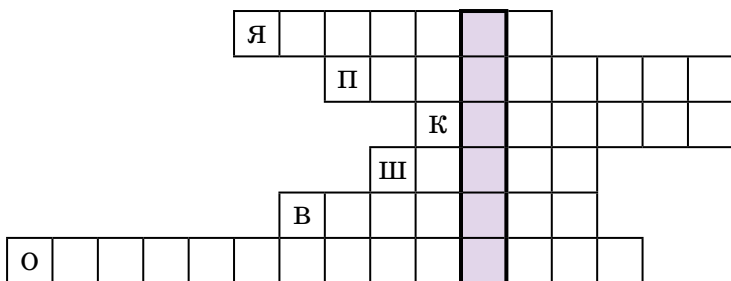

1.37. Система навігації, що вбудована у спинку крісла літака, інформує пасажирів про те, що політ проходить на висоті 40 000 футів. Запишіть висоту польоту в кілометрах.

1.38. (Видатні українські математики). Запишіть по горизонталях прізвища видатних українських математиків, перші літери яких уже зазначено, та про більшість з яких вам відомо з підручників попередніх класів. Також, за потреби, можна використати додаткову літературу та Інтернет. Якщо прізвища запишете правильно, то у виділеному стовпчику отримаєте алгебраїчний термін, більше відомостей про який знайдете в наступних параграфах.

Підготуйтеся до вивчення нового матеріалу

1.39. Знайдіть область визначення функції:

- 1) $y = 2x + 1$;   2) $y = \frac{x}{3}$;   3) $y = \frac{3}{x}$;
 4) $y = \sqrt{x}$;   5) $y = \sqrt{x - 2}$;   6) $y = \sqrt{x + 1} + \sqrt{3 - x}$.

1.40. Дано функцію $g(x) = \frac{x+1}{x-2}$. Знайдіть:

- 1) $g(-2)$;   2) $g(1)$;   3) $g(0)$;   4) $g(3)$.

1.41. Дано функцію $f(x) = \begin{cases} 2x + 3, & \text{якщо } x < 1, \\ \sqrt{x}, & \text{якщо } x \geq 1. \end{cases}$ Знайдіть:

- 1) $f(-5)$;   2) $f(0)$;   3) $f(1)$;   4) $f(100)$.

1.42. Що є графіком функції:

- 1) $y = -4x + 5$;   2) $y = \frac{8}{x}$;   3) $y = 7$;
 4) $y = 2x - x^2$;   5) $y = \sqrt{x}$;   6) $y = x^2 + 3x - 4$?

1.43. Побудуйте графік функції:

- 1) $y = 2x - 1$;   2) $y = -\frac{6}{x}$;
 3) $y = -3$;   4) $y = x^2 + 4x - 5$.

ТРИГОНОМЕТРИЧНІ ФУНКЦІЇ

РОЗДІЛ 3

У ЦЬОМУ РОЗДІЛІ МИ...

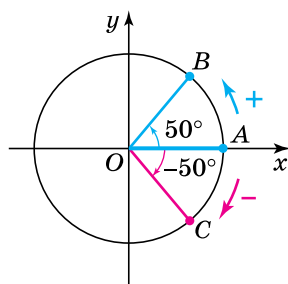
- пригадаємо відомості з геометрії про синус, косинус і тангенс кута трикутника;
- дізнаємося про радіанну міру кута; тригонометричні функції кутів та числових аргументів; основні співвідношення між тригонометричними функціями;
- навчимося переходити від радіанної міри кута до градусної і навпаки; перетворювати тригонометричні вирази та обчислювати їх значення; будувати графіки тригонометричних функцій.

§ 17. СИНУС, КОСИНУС, ТАНГЕНС І КОТАНГЕНС КУТА

З курсу геометрії ви вже знаєте, що таке синус, косинус і тангенс кута α , де $0^\circ \leq \alpha \leq 180^\circ$. У цьому параграфі ознайомимося з поняттями синуса, косинуса і тангенса довільного кута, а також з поняттям котангенса кута.

1. Кути довільної величини

Розглянемо коло радіуса R із центром у початку координат (мал. 17.1). Позначимо на додатній півосі абсцис точку A , яка належить колу. Радіус OA будемо називати *початковим радіусом*.

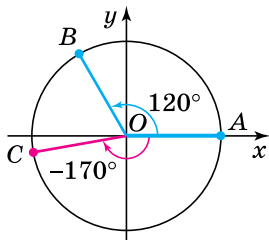
Мал. 17.1

Повернемо радіус OA навколо точки O на 50° проти руху годинникової стрілки, отримаємо радіус OB . Кут AOB , який при цьому утворився, називають *кутом повороту*. У нашому випадку кут повороту дорівнює 50° . Повернемо тепер початковий радіус OA на кут 50° у напрямку руху годинникової стрілки, отримаємо радіус OC . У цьому випадку кут повороту дорівнює -50° . На малюнку 17.1 стрілками вказано кути повороту 50° і -50° та напрям повороту. Узагалі,

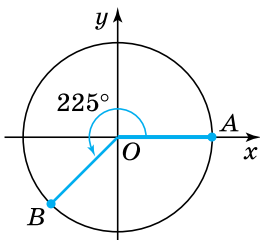

при повороті початкового радіуса проти руху годинникової стрілки кут повороту вважають додатним, а за рухом годинникової стрілки – від'ємним (мал. 17.1).

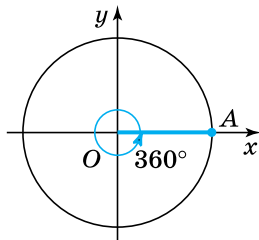
Кут повороту може бути будь-яким числом. На малюнку 17.2 маємо кути повороту 120° і -170° .

Мал. 17.2

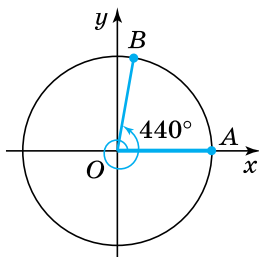
Мал. 17.3

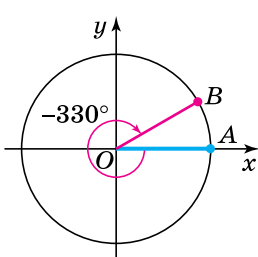
Мал. 17.4

Покажемо кут повороту 225° . Оскільки $225^\circ = 180^\circ + 45^\circ$, повернемо початковий радіус OA в додатному напрямі на 180° , а потім у тому ж напрямі ще на 45° (мал. 17.3). Якщо початковий радіус виконає повний оберт проти руху годинникової стрілки, то отримаємо кут повороту 360° (мал. 17.4). Початковий радіус можна повернути і більш ніж на повний оберт, наприклад на малюнку 17.5 маємо кут повороту 440° .

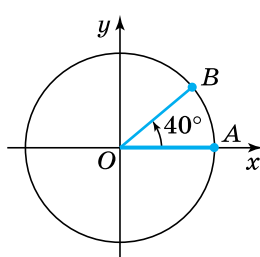
Якщо початковий радіус повернути за рухом годинникової стрілки на 330° , тобто у від'ємному напрямі, отримаємо кут повороту -330° (мал. 17.6).

Мал. 17.5

Мал. 17.6

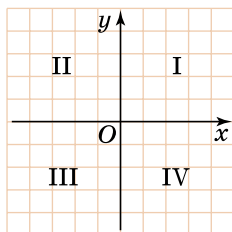
Мал. 17.7

Нехай при повороті на 40° початковий радіус OA перейшов у радіус OB (мал. 17.7). Якщо після цього радіус OB повернути на кут 360° або -360° , то знову отримаємо радіус OB . Із цього можна дійти висновку, що радіус OA переходить у радіус OB як при повороті на кут $40^\circ + 360^\circ = 400^\circ$, так і при повороті на кут $40^\circ - 360^\circ = -320^\circ$, та й узагалі при повороті на кут $40^\circ + 360^\circ k$, де k – будь-яке ціле число, тобто $k \in \mathbb{Z}$.

Очевидно, що й будь-який кут α можна подати у вигляді $\alpha = \alpha_0 + 360^\circ k$, де $0 \leq \alpha_0 < 360^\circ$, $k \in \mathbb{Z}$. Наприклад, $1100^\circ = 20^\circ + 360^\circ \cdot 3$, а $-640^\circ = 80^\circ + 360^\circ \cdot (-2)$.

- Приклад 1.** Серед кутів повороту 460° , -270° , 810° , -660°
- знайти ті, при повороті на які початковий радіус приймає те саме положення, що й при повороті на кут 90° .
  - Розв'язання. Оскільки $460^\circ = 100^\circ + 360^\circ \cdot 1$;
  - $-270^\circ = 90^\circ + 360^\circ \cdot (-1)$; $810^\circ = 90^\circ + 360^\circ \cdot 2$;
  - $-660^\circ = 60^\circ + 360^\circ \cdot (-2)$, то такими є кути -270° і 810° .
  - Відповідь. -270° і 810° .

Нагадаємо, що координатні осі ділять координатну площину на чотири чверті (мал. 17.8). Нехай при повороті на кут α початковий радіус OA перейшов у радіус OB . тоді кут α називають кутом тої чверті, у якій міститься радіус OB . Так, наприклад, $\alpha = 50^\circ$ – кут першої чверті (мал. 17.1), $\alpha = 120^\circ$ – кут другої чверті (мал. 17.2), $\alpha = 225^\circ$ – кут третьої чверті (мал. 17.3), $\alpha = -50^\circ$ – кут четвертої чверті (мал. 17.1).

Мал. 17.8

Кути 0° ; $\pm 90^\circ$; $\pm 180^\circ$; $\pm 270^\circ$; $\pm 360^\circ$; ... не належать жодній чверті.

- Приклад 2.** Кутом якої чверті є кут: 1) 1999° ; 2) -2010° ?

- Розв'язання.
- 1) $1999^\circ = 199^\circ + 360^\circ \cdot 5$, отже, 1999° – кут III чверті.
- 2) $-2010^\circ = 150^\circ + 360^\circ \cdot (-6)$, отже, -2010° – кут II чверті.
- Відповідь. 1) кут III чверті; 2) кут II чверті.

2. Означення синуса, косинуса, тангенса, котангенса

Нехай при повороті на кут α початковий радіус OA перейшов у радіус OB , причому точка B має координати $(x; y)$ (мал. 17.9).

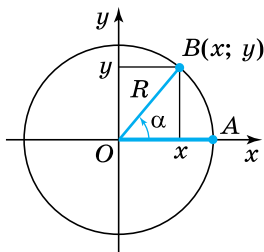
Синусом кута α називають відношення ординати точки B до довжини радіуса: $\sin \alpha = \frac{y}{R}$.

Косинусом кута α називають відношення абсциси точки B до довжини радіуса: $\cos \alpha = \frac{x}{R}$.

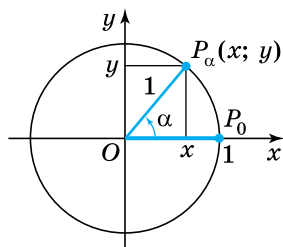
Тангенсом кута α називають відношення ординати точки B до її абсциси: $\operatorname{tg} \alpha = \frac{y}{x}$, $x \neq 0$.

Котангенсом кута α називають відношення абсциси точки B до її ординати: $\operatorname{ctg} \alpha = \frac{x}{y}$, $y \neq 0$.

Зауважимо, що вказані означення не суперечать означенням синуса, косинуса і тангенса кутів від 0° до 180° , раніше введеним у геометрії.

Мал. 17.9

Мал. 17.10

3. Одиничне коло

Як відомо з курсу геометрії, значення виразів $\sin \alpha$, $\cos \alpha$ і $\operatorname{tg} \alpha$, де $0^\circ \leq \alpha \leq 180^\circ$, залежать лише від градусної міри кута α і не залежать від довжини радіуса R . Тому зручно розглядати коло з радіусом $R = 1$ і центром у початку координат (мал. 17.10). Таке коло називають **одиничним колом**.

Нехай при повороті на кут α початковий радіус OP_0 переходить у радіус OP_α , де точка P_α має координати $(x; y)$ (мал. 17.10). Кажуть, що куту α відповідає точка P_α одиничного кола. Тоді

синусом кута α називають ординату точки $P_\alpha(x; y)$ одиничного кола, тобто $\sin \alpha = y$;

косинусом кута α називають абсцису точки $P_\alpha(x; y)$ одиничного кола, тобто $\cos \alpha = x$;

тангенсом кута α називають відношення ординати точки $P_\alpha(x; y)$ одиничного кола до її абсциси, тобто $\operatorname{tg} \alpha = \frac{y}{x}$, $x \neq 0$;

котангенсом кута α називають відношення абсциси точки $P_\alpha(x; y)$ одиничного кола до її ординати, тобто $\operatorname{ctg} \alpha = \frac{x}{y}$, $y \neq 0$.

Означення тангенса можна сформулювати й так:

тангенсом кута α називають відношення синуса цього кута до його косинуса.

Справді, оскільки $y = \sin \alpha$, а $x = \cos \alpha$, то $\operatorname{tg} \alpha = \frac{y}{x} = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$, де $\cos \alpha \neq 0$. Аналогічно:

котангенсом кута α називають відношення косинуса цього кута до його синуса.

Справді, $\operatorname{ctg} \alpha = \frac{x}{y} = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}$, де $\sin \alpha \neq 0$.

Вирази $\sin \alpha$ і $\cos \alpha$ мають зміст для будь-якого значення α . Вираз $\operatorname{tg} \alpha$ має зміст, коли $x \neq 0$, тобто коли $\alpha \neq \pm 90^\circ, \pm 270^\circ$,

$\pm 450^\circ$, ... , оскільки для цих кутів абсциса відповідної точки одиничного кола дорівнює нулю. Вираз $\operatorname{ctg} \alpha$ має зміст, коли $y \neq 0$, тобто коли $\alpha \neq 0^\circ, \pm 180^\circ, \pm 360^\circ$, ... , оскільки для цих кутів ордината відповідної точки одиничного кола дорівнює нулю.

Отже, кожному допустимому значенню кута α відповідає єдине значення $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$. Тому синус, косинус, тангенс і котангенс є функціями кута α . Їх називають *тригонометричними функціями кута*.

4. Тригонометричні значення деяких кутів

Знайдемо значення тригонометричних функцій кутів $0^\circ, 90^\circ, 180^\circ, 270^\circ, 360^\circ$ за означенням.

На одиничному колі (мал. 17.11) позначимо точки P_α для $\alpha = 0^\circ; 90^\circ; 180^\circ; 270^\circ; 360^\circ$. Матимемо:

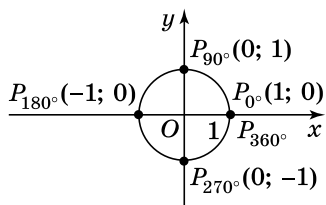
$P_{0^\circ}(1; 0)$, тому $\sin 0^\circ = 0$; $\cos 0^\circ = 1$; $\operatorname{tg} 0^\circ = 0$; $\operatorname{ctg} 0^\circ$ – не існує.

$P_{90^\circ}(0; 1)$, тому $\sin 90^\circ = 1$; $\cos 90^\circ = 0$; $\operatorname{tg} 90^\circ$ – не існує; $\operatorname{ctg} 90^\circ = 0$.

$P_{180^\circ}(-1; 0)$, тому $\sin 180^\circ = 0$; $\cos 180^\circ = -1$; $\operatorname{tg} 180^\circ = 0$; $\operatorname{ctg} 180^\circ$ – не існує.

$P_{270^\circ}(0; -1)$, тому $\sin 270^\circ = -1$; $\cos 270^\circ = 0$; $\operatorname{tg} 270^\circ$ – не існує; $\operatorname{ctg} 270^\circ = 0$.

Точка P_{360° має ті самі координати, що й точка P_{0° , тому $\sin 360^\circ = \sin 0^\circ = 0$; $\cos 360^\circ = \cos 0^\circ = 1$; $\operatorname{tg} 360^\circ = \operatorname{tg} 0^\circ = 0$; $\operatorname{ctg} 360^\circ$ – не існує.

Мал. 17.11

Подано отримані значення у вигляді таблиці, доповнивши її значеннями синуса, косинуса і тангенса гострих і тупих кутів, відомих нам з курсу геометрії. Невідомі значення тангенса і котангенса для цієї таблиці обчислимо відповідно за формулами

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha} \quad \text{і} \quad \operatorname{ctg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}.$$

Кути α , зазначені у першому рядку цієї таблиці, ще називають *табличними кутами*. Маємо:

α	0°	30°	45°	60°	90°	120°	135°	150°	180°	270°	360°
$\sin \alpha$	0	$\frac{1}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	1	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{1}{2}$	0	-1	0
$\cos \alpha$	1	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{1}{2}$	0	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{\sqrt{2}}{2}$	$-\frac{\sqrt{3}}{2}$	-1	0	1
$\operatorname{tg} \alpha$	0	$\frac{1}{\sqrt{3}}$	1	$\sqrt{3}$	-	$-\sqrt{3}$	-1	$-\frac{1}{\sqrt{3}}$	0	-	0
$\operatorname{ctg} \alpha$	-	$\sqrt{3}$	1	$\frac{1}{\sqrt{3}}$	0	$-\frac{1}{\sqrt{3}}$	-1	$-\sqrt{3}$	-	0	-

Приклад 3. Обчислити:

1) $\cos 60^\circ + \operatorname{tg} 45^\circ$; 2) $\sin^2 30^\circ + \operatorname{ctg} 135^\circ$;

3) $(3\cos^2 90^\circ + 2\sin 270^\circ - 5\sqrt{3}\operatorname{tg} 120^\circ)^{-1}$;

4) $\sqrt{(1 - 2\cos 30^\circ)^2} - \sqrt{(1 + \operatorname{ctg} 30^\circ)^2}$.

Розв'язання. 1) $\cos 60^\circ + \operatorname{tg} 45^\circ = \frac{1}{2} + 1 = 1,5$.

2) Запис $\sin^2 30^\circ$ означає $(\sin 30^\circ)^2$. Маємо:

$$\sin^2 30^\circ + \operatorname{ctg} 135^\circ = \left(\frac{1}{2}\right)^2 + (-1) = -\frac{3}{4}.$$

3) $(3\cos^2 90^\circ + 2\sin 270^\circ - 5\sqrt{3}\operatorname{tg} 120^\circ)^{-1} =$

$$= (3 \cdot 0^2 + 2(-1) - 5\sqrt{3}(-\sqrt{3}))^{-1} = (-2 + 15)^{-1} = 13^{-1} = \frac{1}{13}.$$

4) $\sqrt{(1 - 2\cos 30^\circ)^2} - \sqrt{(1 + \operatorname{ctg} 30^\circ)^2} =$

$$\left|1 - 2 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}\right| - |1 + \sqrt{3}| = |1 - \sqrt{3}| - |1 + \sqrt{3}|.$$

Оскільки $1 - \sqrt{3} < 0$, то $|1 - \sqrt{3}| = -(1 - \sqrt{3}) = \sqrt{3} - 1$;

$$1 + \sqrt{3} > 0, \text{ тому } |1 + \sqrt{3}| = 1 + \sqrt{3}.$$

Отже, $|1 - \sqrt{3}| - |1 + \sqrt{3}| = \sqrt{3} - 1 - (1 + \sqrt{3}) = \sqrt{3} - 1 - 1 - \sqrt{3} = -2$.

Відповідь: 1) 1,5; 2) $-\frac{3}{4}$; 3) $\frac{1}{13}$; 4) -2.

5. Знаходження тригонометричних функцій за допомогою калькулятора

Для знаходження синуса, косинуса і тангенса в калькуляторах є відповідні клавіші $\boxed{\sin}$, $\boxed{\cos}$ і $\boxed{\operatorname{tg}}$ (у деяких калькуляторах $\boxed{\tan}$). Спочатку перемикач «Г-Р» треба зафіксувати у положенні «Г» для задання кутів у градусах. У деяких калькуляторах це досягається за допомогою клавіші $\boxed{\text{MODE}}$ і вибору відповідного режиму. Залежно від типу калькулятора порядок обчислень може бути різним, тому радимо уважно ознайомитися з інструкцією до калькулятора. Наведемо порядок обчислень для двох найбільш поширених типів калькуляторів (с. 170).

В останніх рядках обох таблиць скористалися тим, що ко-тангенс є числом, оберненим до тангенса. Справді,

$$\operatorname{ctg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha} = \frac{1}{\frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}} = \frac{1}{\operatorname{tg} \alpha}.$$

Умова	Послідовність дій для калькуляторів I типу	Результат (з точністю до десяти- тисячних)
$\sin 28^\circ$	28 sin	$\approx 0,4695$
$\cos 12^\circ 20'$	20 ÷ 60 + 12 = cos	$\approx 0,9769$
$\operatorname{tg} 17^\circ$	17 tg	$\approx 0,3057$
$\operatorname{ctg} 54^\circ$	54 tg 1/x	$\approx 0,7265$

Умова	Послідовність дій для калькуляторів II типу	Результат (з точністю до десяти- тисячних)
$\sin 28^\circ$	sin 28 =	$\approx 0,4695$
$\cos 12^\circ 20'$	cos 12 <input "="" type="text" value="°, "/> 20 <input "="" type="text" value="°, "/> =	$\approx 0,9769$
$\operatorname{tg} 17^\circ$	tg 17 =	$\approx 0,3057$
$\operatorname{ctg} 54^\circ$	1 ÷ tg 54 =	$\approx 0,7265$

А ще раніше...

Термін «тригонометрія» походить від грецьких слів «тригоном» – трикутник і «метрію» – вимірюю, що разом означає вимірювання трикутників.

Потреба у вимірюванні відстаней і кутів виникла ще у стародавні часи через необхідність визначення положення зірок на небі, кораблів у відкритому морі, караванів у пустелі тощо.

Деякі знання з тригонометрії накопили і вчені Стародавнього Вавилону. Засновниками ж тригонометрії прийнято вважати давньогрецьких вчених Гіпарха (бл. 180 р. – бл. 125 р. до н. е.) і Птолемея (бл. 100 р. – бл. 178 р.). Зокрема, Гіпарх склав таблиці хорд – перші тригонометричні таблиці. Більш точні таблиці синусів склав Птолемей. Крім цих таблиць, його праця «Альмагест» містила також тогочасні відомості з астрономії та суміжних наук.

У Європі вперше тригонометрія як самостійна наука трактується у праці «П'ять книг про трикутник усіх видів» Йоганна Мюллера (1436–1476). Подальший розвиток тригонометрії відбувся завдяки Миколаю Копернику (1473–1543), Франсуа Вієту (1540–1603), Йоганну Кеплеру (1571–1630) і був пов'язаний з дослідженнями в астрономії.

Сучасного вигляду тригонометрія набула у працях Леонарда Ейлера (1707–1783), який уперше сформулював означення тригонометричних функцій, розглянув їх для довільних кутів та довів кілька тригонометричних формул.

Термін «синус» уперше з'явився у працях індійського вченого Аріабхатти (476–550). Термін «косинус» є скороченням латинського «complementy sinus», тобто додатковий синус.

Сучасні позначення « $\sin x$ » і « $\cos x$ » уперше запропонував Йоганн Бернуллі в 1739 р. в листі до Леонарда Ейлера. Ейлер їх прийняв і систематизував.

Терміни «тангенс» і «котангенс» уведено арабським математиком Абу-н-Вефа (940–998). Він же склав перші таблиці тангенсів і котангенсів.

● Що називають початковим радіусом; кутом повороту? ● Який кут повороту вважають додатним, а який – від'ємним? ● Сформулюйте означення синуса, косинуса, тангенса і котангенса кута α . ● Яке коло називають одиничним? ● Сформулюйте означення синуса, косинуса, тангенса і котангенса кута α , заданого на одиничному колі.

Розв'яжіть задачі та виконайте вправи

17.1. Чому дорівнюють $\sin \alpha$ і $\cos \alpha$, якщо куту α на одиничному колі відповідає точка $P_\alpha\left(-\frac{3}{5}; \frac{4}{5}\right)$?

17.2. Чому дорівнюють $\sin \beta$ і $\cos \beta$, якщо куту β на одиничному колі відповідає точка $P_\beta(0,8; 0,6)$?

Знайдіть (17.3–17.4):

17.3. 1) $\sin 45^\circ$; 2) $\cos 90^\circ$; 3) $\operatorname{tg} 30^\circ$; 4) $\operatorname{ctg} 135^\circ$;
5) $\cos 120^\circ$; 6) $\sin 180^\circ$; 7) $\operatorname{ctg} 60^\circ$; 8) $\operatorname{tg} 0^\circ$.

17.4. 1) $\sin 120^\circ$; 2) $\cos 30^\circ$; 3) $\operatorname{tg} 45^\circ$; 4) $\operatorname{ctg} 90^\circ$;
5) $\cos 270^\circ$; 6) $\sin 0^\circ$; 7) $\operatorname{ctg} 120^\circ$; 8) $\operatorname{tg} 60^\circ$.

Накресліть коло із центром у початку координат і, використовуючи транспортир, позначте кут повороту, що дорівнює (17.5–17.6):

17.5. 1) 60° ; 2) 210° ; 3) -40° ; 4) -320° .

17.6. 1) 110° ; 2) 300° ; 3) -130° ; 4) -200° .

2 Запишіть кут α у вигляді $\alpha = \alpha_0 + 360^\circ k$, де $0^\circ \leq \alpha_0 < 360^\circ$, а k – деяке ціле число (17.7–17.8):

17.7. 1) $\alpha = 420^\circ$; 2) $\alpha = 765^\circ$; 3) $\alpha = -320^\circ$; 4) $\alpha = -1060^\circ$.

17.8. 1) $\alpha = 730^\circ$; 2) $\alpha = 395^\circ$; 3) $\alpha = -710^\circ$; 4) $\alpha = -770^\circ$.

17.9. Кутом якої чверті є кут β , якщо:

1) $\beta = 190^\circ$; 2) $\beta = -190^\circ$; 3) $\beta = 105^\circ$; 4) $\beta = -105^\circ$;
5) $\beta = 89^\circ$; 6) $\beta = -89^\circ$; 7) $\beta = 320^\circ$; 8) $\beta = -320^\circ$?

17.10. Кутом якої чверті є кут γ , якщо:

- 1) $\gamma = 95^\circ$;   2) $\gamma = -95^\circ$;   3) $\gamma = 210^\circ$;   4) $\gamma = -210^\circ$;
5) $\gamma = 20^\circ$;   6) $\gamma = -20^\circ$;   7) $\gamma = 280^\circ$;   8) $\gamma = -280^\circ$?

17.11. Відомо, що $\sin \gamma = -\frac{12}{13}$; $\cos \gamma = -\frac{5}{13}$. Знайдіть $\operatorname{tg} \gamma$ і $\operatorname{ctg} \gamma$.

17.12. Відомо, що $\sin \beta = \frac{8}{17}$; $\cos \beta = -\frac{15}{17}$. Знайдіть $\operatorname{tg} \beta$ і $\operatorname{ctg} \beta$.

Знайдіть за допомогою калькулятора (округліть до тисячних) (17.13–17.14):

17.13. 1) $\sin(-15^\circ)$;   2) $\cos 127^\circ$;   3) $\operatorname{tg}(1000^\circ)$;   4) $\operatorname{ctg}(-37^\circ)$.

17.14. 1) $\sin 190^\circ$;   2) $\cos(-100^\circ)$;   3) $\operatorname{tg}(-29^\circ)$;   4) $\operatorname{ctg} 1200^\circ$.

Знайдіть значення виразу (17.15–17.18):

17.15. 1) $\cos 90^\circ + \sin 0^\circ$;   2) $3\cos 180^\circ \cdot \sin 90^\circ$;
3) $2\operatorname{tg} 180^\circ - 4\operatorname{ctg} 90^\circ$;   4) $\operatorname{ctg} 270^\circ - \cos 270^\circ + \sin 270^\circ$.

17.16. 1) $5\sin 360^\circ + \cos 360^\circ$;   2) $\operatorname{tg} 0^\circ + \sin 180^\circ - \cos 0^\circ$.

17.17. 1) $4\cos 30^\circ - 2\sin 60^\circ$;   2) $\sqrt{2} \sin 45^\circ + 2\sqrt{2} \cos 45^\circ$;
3) $\operatorname{tg} 60^\circ : \operatorname{ctg} 30^\circ$;   4) $\sin 150^\circ + \cos 120^\circ$.

17.18. 1) $\operatorname{ctg} 60^\circ - \operatorname{tg} 30^\circ$;   2) $\sqrt{3} \sin 120^\circ - \cos 60^\circ$;
3) $\sin 135^\circ + \cos 135^\circ$;   4) $\operatorname{tg} 120^\circ : \operatorname{ctg} 150^\circ$.

Знайдіть за допомогою калькулятора (округліть до сотих) (17.19–17.20):

17.19. 1) $\sin 12^\circ 37' + \cos 15^\circ 13'$;   2) $\operatorname{tg} 105^\circ 12' + \operatorname{ctg} 185^\circ 38'$.

17.20. 1) $\cos 113^\circ 24' + \operatorname{tg} 17^\circ 36'$;   2) $\sin 190^\circ 15' + \operatorname{ctg} 12^\circ 30'$.

3 17.21. Серед кутів повороту 520° ; 440° ; -310° ; 220° ; 770° ; -560° знайдіть ті, у яких початковий радіус прийматиме те саме положення, що й при повороті на кут:

- 1) 50° ;   2) 160° .

17.22. Знайдіть у проміжку від 0° до 360° кут β такий, щоб поворот початкового радіуса на цей кут збігався з поворотом на кут α , якщо:

- 1) $\alpha = 480^\circ$;   2) $\alpha = -70^\circ$;   3) $\alpha = 1150^\circ$;   4) $\alpha = -670^\circ$.

17.23. Укажіть кут α , що належить проміжку $[360^\circ; 720^\circ]$, для якого:

- 1) $\sin \alpha = 1$;   2) $\cos \alpha = 0$;   3) $\sin \alpha = 0$;   4) $\cos \alpha = -1$.

17.24. Укажіть кут β , що належить проміжку $[-360^\circ; 0^\circ]$, для якого: 1) $\sin \beta = -1$;   2) $\cos \beta = 1$.

17.25. Укажіть три таких значення x , для яких:

- 1) $\sin x = \frac{1}{2}$;   2) $\operatorname{tg} x = 0$.

17.26. Укажіть два таких значення α , для яких:

- 1) $\cos \alpha = \frac{\sqrt{3}}{2}$;   2) $\operatorname{ctg} \alpha = 0$.

Обчисліть (17.27–17.28):

17.27. 1) $\sin^2 45^\circ + \cos^2 60^\circ$;   2) $\sin 30^\circ \cos 180^\circ \operatorname{tg} 45^\circ$;
3) $\operatorname{tg}^2 180^\circ + \cos^2 120^\circ$;
4) $(2\operatorname{ctg} 270^\circ - 2\cos 60^\circ + \sin^2 60^\circ)^{-1}$.

17.28. 1) $\sin^2 120^\circ - \cos^2 0^\circ$;   2) $\cos 45^\circ \sin 135^\circ \operatorname{ctg} 45^\circ$;
3) $\operatorname{ctg}^2 60^\circ + \sin^2 30^\circ$;
4) $(2\cos^2 0^\circ - \operatorname{ctg} 135^\circ - 10\cos^2 60^\circ)^{-1}$.

17.29. Знайдіть значення виразу $\sin 3\alpha + \sin 2\alpha$, якщо:

1) $\alpha = 15^\circ$;   2) $\alpha = 30^\circ$;   3) $\alpha = 60^\circ$;   4) $\alpha = 90^\circ$.

17.30. Знайдіть значення виразу $\cos \alpha + \cos 2\alpha - \cos 3\alpha$, якщо:

1) $\alpha = 30^\circ$;   2) $\alpha = 60^\circ$.

Які координати має точка одиничного кола, отримана при повороті точки $P_0(1; 0)$ на кут (17.31–17.32):

17.31. 1) 90° ;   2) -180° ;   3) 135° ;   4) -240° ?

17.32. 1) 30° ;   2) -270° ;   3) 150° ;   4) -300° ?

17.33. Точка одиничного кола має абсцису, що дорівнює чис-

лу $-\frac{\sqrt{3}}{2}$. Яка ордината у цієї точки?

17.34. Точка одиничного кола має ординату, що дорівнює

числу $-\frac{\sqrt{2}}{2}$. Яка абсциса у цієї точки?

4 Обчисліть (17.35–17.36):

17.35. 1) $\sqrt{(1 - 2\cos 45^\circ)^2} - \sqrt{(1 + 2\sin 45^\circ)^2}$;
2) $\sqrt{(\operatorname{ctg} 30^\circ - 2)^2} + \sqrt{(\operatorname{tg} 60^\circ - 1)^2}$.

17.36. 1) $\sqrt{(1 - 2\sin 60^\circ)^2} - \sqrt{(1 + 2\cos 30^\circ)^2}$;
2) $\sqrt{(3\operatorname{tg} 30^\circ - 1)^2} + \sqrt{(3\operatorname{ctg} 60^\circ - 2)^2}$.

17.37. Точка P_α одиничного кола має координати $(a; b)$. Знайдіть координати точок $P_{-\alpha}$ і $P_{\alpha+180^\circ}$.

Знайдіть координати точок одиничного кола, отриманих при повороті точки $P_0(1; 0)$ на кут (17.38–17.39):

17.38. 1) $60^\circ + 360^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$;   2) $180^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$;
3) $135^\circ + 720^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$;   4) $-90^\circ + 180^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$.

17.39. 1) $120^\circ + 360^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$;   2) $90^\circ + 180^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$;
3) $720^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$;   4) $30^\circ + 1080^\circ k$, $k \in \mathbb{Z}$.

17.40. Для табору пластунів потрібно придбати цукор з розрахунку добової норми у 50 г цукру на одну особу. У таборі 4 курені на 28 місць кожен. Скільки кілограмових упаковок цукру знадобиться на 5 днів для всього табору?

17.41. Розв'яжіть рівняння $\sqrt[3]{x} + \sqrt[3]{2-x} = \sqrt[3]{2x-3}$.

Підготуйтеся до вивчення нового матеріалу

17.42. Радіус кола дорівнює 1 дм. Знайдіть довжину дуги, що відповідає центральному куту:

1) 30° ;	2) 45° ;	3) 60° ;
4) 90° ;	5) 120° ;	6) 135° ;
7) 150° ;	8) 180° ;	9) 210° ;
10) 235° ;	11) 240° ;	12) 270° .

§ 18. РАДІАННЕ ВИМІРЮВАННЯ КУТІВ. ТРИГОНОМЕТРИЧНІ ФУНКЦІЇ ЧИСЛОВОГО АРГУМЕНТУ

Як відомо, кути вимірюють у градусах і його частинах – мінутах, секундах. Проте в математиці, астрономії, фізиці та інших науках використовують ще й *радіанну міру* кута, яка має певні переваги порівняно з градусною.

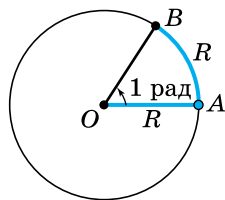
1. Радіанна міра кута

Кутом в 1 (один) радіан називають центральний кут, довжина дуги якого дорівнює довжині радіуса кола.

На малюнку 18.1 $\widehat{AB} = R$, тому міра кута AOB дорівнює 1 радіан (скорочено «рад»).

Знайдемо зв'язок між радіанною і градусною мірами. Довжина півкола, радіус якого R , дорівнює πR , що в π разів більше за довжину дуги AB . Тому розгорнутому куту відповідає дуга міри π радіанів. Отже,

Мал. 18.1

$$180^\circ = \pi \text{ рад.}$$

Звідси маємо, що $1^\circ = \frac{\pi}{180}$ рад, тоді $n^\circ = \frac{\pi}{180} \cdot n$ рад;

$$1 \text{ рад} = \frac{180^\circ}{\pi}, \text{ тоді } \alpha \text{ рад} = \frac{180^\circ}{\pi} \cdot \alpha.$$

Корисно пам'ятати, що $1 \text{ рад} = \frac{180^\circ}{\pi} \approx 57^\circ 18'.$

Одержані формули, зокрема, використовують для переходу від градусної міри кута до радіанної і навпаки, проте для цього можемо застосовувати і пропорцію, врахувавши, що $180^\circ = \pi$ рад.

Приклад 1. Знайти радіанну міру кута 144° .

• Розв'язання. *І спосіб* (за формулою).